QIZ BOLALARDA DEVIANT XULQ-ATVORNING NAMOYON BO'LISH XUSUSIYATLARI VA GENDER-YO'NALTIRILGAN PROFILAKTIKA MODELI

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi
Vapayev Sarvarbek Rajabbayevich

Annotatsiya: Maqolada qiz bolalarda deviant xulq-atvorning o'g'il bolalarga nisbatan farqli, ko'proq ichkiga yo'naltirilgan (internalizing) shakllarda namoyon bo'lish xususiyatlari ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilinadi. Gender-sezgir tadqiqot metodologiyasi taqdim etilib, uning asosida qizlar uchun xos xavf omillarini hisobga oluvchi gender-yo'naltirilgan profilaktika modelining konseptual asoslari ishlab chiqiladi. Model oila, maktab va mahalla darajasidagi integratsiyalashgan yondashuvga tayanadi.

Kalit so'zlar:deviant xulq-atvor, qiz bolalar, gender-yo'naltirilgan profilaktika, o'smirlar, ijtimoiy-psixologik xavf omillari, mahalla instituti.

Abstract: The article examines, on the basis of scientific literature, the gender-specific, predominantly internalizing manifestations of deviant behavior among adolescent girls as compared to boys. A gender-sensitive research methodology is presented, forming the conceptual basis for a gender-oriented prevention model that accounts for risk factors specific to girls, built on an integrated family-school-community approach.

Kirish: Deviantologiya sohasidagi ko'plab tadqiqotlar uzoq vaqt davomida asosan o'g'il bolalar orasidagi ochiq, tashqariga yo'naltirilgan (externalizing) agressiv xulq-atvorga e'tibor qaratib kelgan, qiz bolalarga xos deviatsiya shakllari esa nisbatan kam o'rganilgan. Ammo zamonaviy ijtimoiy-psixologik tadqiqotlar qiz bolalarda deviant xulq-atvor sifat jihatdan farqli — ko'pincha yashirin, o'ziga yo'naltirilgan yoki ijtimoiy munosabatlar orqali namoyon bo'ladigan (relational aggression, ijtimoiy

izolyatsiya, uydan qochish, o'quv faoliyatidan chetlashish kabi) shakllarda kechishini ko'rsatmoqda. Bu farqlarni hisobga olmagan, gender-neytral profilaktika dasturlari qizlar uchun xos xavf omillarini o'z vaqtida aniqlay olmasligi mumkin.Maqolaning maqsadi — qiz bolalarda deviant xulq-atvorning namoyon bo'lish xususiyatlarini tizimli tahlil qilish hamda shu asosda gender-yo'naltirilgan profilaktika modelining ilmiy-metodologik asoslarini ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili:Amerikalik kriminolog M. Chesni-Lind o'zining feministik kriminologiya yo'nalishidagi ishlarida an'anaviy deviantologik nazariyalar asosan o'g'il bolalar tajribasidan kelib chiqib shakllanganini va qizlarning deviatsiyaga olib keluvchi yo'li ("gendered pathways") — oilaviy nizolar, zo'ravonlikka duch kelish va ijtimoiy stigma bilan chambarchas bog'liqligini asoslagan. Bu yondashuv shuni ko'rsatadiki, qizlardagi deviant xulq-atvorni faqat huquqbuzarlik nuqtai nazaridan emas, balki ularning oldingi tajribasi va ijtimoiy sharoiti kontekstida tushunish zarur.

Xalqaro tadqiqotlarda qizlarga xos xavf omillari qatoriga oilaviy nazoratning haddan tashqari qattiq yoki, aksincha, yetarli emasligi, erta turmush qurish bosimi, jismoniy qiyofa va ijtimoiy tarmoqlardagi taqqoslashga bog'liq ruhiy bosim, shuningdek maktabdagi teng-o'rtoqlar orasidagi yashirin (relational) zo'ravonlik kiritiladi. Bunday omillarning ta'siri ko'pincha tashqaridan sezilmaydigan xulq-atvor o'zgarishlari — o'quvdan sovish, ijtimoiy izolyatsiyalanish, uydan qochish urinishlari — orqali namoyon bo'ladi va bu holat vaqtida aniqlanmasa, jiddiyroq ijtimoiy-psixologik muammolarga olib kelishi mumkin. O'zbekiston sharoitida bu mavzu ijtimoiy-madaniy xususiyatlar (oilaviy qadriyatlar, mahalla nazorati, ta'lim va nikoh borasidagi kutilmalar) kontekstida alohida chuqur ilmiy o'rganishni talab etadi, biroq mavjud ilmiy adabiyotda gender-yo'naltirilgan profilaktika modellari bo'yicha tadqiqotlar hali yetarli emas.

Tadqiqot metodologiyasi: Tadqiqot gender-sezgir aralash metodologiya asosida besh bosqichda loyihalashtirilgan (1-rasm).

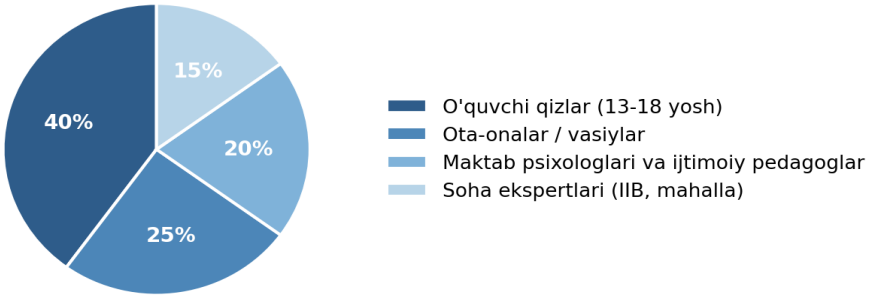
1-rasm. Gender-yo'naltirilgan tadqiqot metodologiyasining bosqichlari

1-rasm. Gender-yo'naltirilgan tadqiqot metodologiyasining bosqichlari

Birinchi bosqichda tadqiqot muammosi gender nuqtai nazaridan aniq shakllantiriladi — qiz bolalarga xos deviant xulq-atvor ko'rinishlari va ularning yashirin xarakteri hisobga olinadi. Ikkinchi bosqichda mavzu bo'yicha xalqaro va mahalliy ilmiy adabiyotlar gender tahlili nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Uchinchi bosqichda empirik ma'lumotlar — o'quvchi qizlar, ota-onalar, maktab psixologlari va soha ekspertlari o'rtasida anonim so'rovnoma va suhbatlar orqali — to'planadi. To'rtinchi bosqichda to'plangan ma'lumotlar gender farqlari nuqtai nazaridan (qizlar va o'g'il bolalar ko'rsatkichlarini solishtirgan holda) tahlil qilinadi. Beshinchi, yakuniy bosqichda tahlil natijalari asosida gender-yo'naltirilgan profilaktika modelining tarkibiy qismlari ishlab chiqiladi.Taklif etilayotgan empirik tadqiqot uchun mo'ljallangan namuna tarkibi 2-rasmda tasvirlangan bo'lib, unda asosiy respondentlar guruhi sifatida o'quvchi qizlar, shuningdek ota-onalar, maktab psixologlari va soha ekspertlari ishtirok etishi ko'zda tutilgan.

2-rasm. Taklif etilayotgan tadqiqot namunasining tarkibi (%)

2-rasm. Taklif etilayotgan tadqiqot namunasining tarkibi (%)

Metodologik jihatdan tadqiqotning barcha bosqichlarida qiz respondentlarning xavfsizligi va ma'lumotlarning maxfiyligi ta'minlanishi, so'rovnoma savollari esa yosh xususiyatlariga mos, hukm chiqarmaydigan (non-judgmental) uslubda tuzilishi zaruriy shart hisoblanadi.

Natijalar tahlili: gender-yo'naltirilgan profilaktika modeli

Tahlil asosida taklif etilayotgan model uchta o'zaro bog'liq darajani birlashtiradi. Oila darajasida — ota-onalar, ayniqsa onalar bilan ishlash bo'yicha maslahat dasturlari, oilaviy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish tashkil etadi. Maktab darajasida — qizlar uchun xavfsiz muloqot va qo'llab-quvvatlash guruhlari, ayol psixolog-maslahatchilar ishtirokidagi individual maslahat xizmati, shuningdek yashirin (relational) zo'ravonlikni aniqlash bo'yicha pedagoglar uchun maxsus metodika joriy etiladi. Mahalla darajasida esa mahalla ayollar qo'mitalari faoliyati kuchaytirilib, ular oila va maktab o'rtasida bog'lovchi bo'g'in vazifasini bajaradi hamda xavf ostidagi qizlarni erta aniqlashda yordam beradi.Muhim metodologik xulosa shundaki, gender-yo'naltirilgan model umumiy profilaktika tizimini (2-maqolada ko'rib chiqilgan) almashtirmaydi, balki uni qizlarga xos xavf omillarini hisobga oluvchi qo'shimcha qatlam sifatida to'ldiradi.

Xulosa:qiz bolalarda deviant xulq-atvorni aniqlash mezonlarini ishlab chiqishda ularning yashirin, ichkiga yo'naltirilgan xususiyatini hisobga olish;

maktablarda ayol psixolog-maslahatchilar shtatini kengaytirish va ularni gender-sezgir metodikalar bo'yicha tayyorlash;

mahalla ayollar qo'mitalari faoliyatini oila-maktab-mahalla o'rtasidagi muvofiqlashtiruvchi bo'g'in sifatida institutsional mustahkamlash;

qizlar va ota-onalar ishtirokida taklif etilgan namuna asosida keng ko'lamli empirik tadqiqot o'tkazish va model samaradorligini sinovdan o'tkazish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Chesney-Lind M., Shelden R. G. Girls, Delinquency, and Juvenile Justice. — Wiley-Blackwell, 4th ed., 2013.
2. Chesney-Lind M. Girls' Crime and Woman's Place: Toward a Feminist Model of Female Delinquency // Crime & Delinquency. — 1989. — Vol. 35, No. 1.
3. UN Women. Guidance on Gender-Responsive Programming for Adolescent Girls.
4. O'zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar.
5. Zahn M. A. (ed.) The Delinquent Girl. — Temple University Press, 2009.